

„Radnóczy tanár úr”. Radnóti Miklós tanítási gyakorlata az 1935/36-os tanévben

Bíró-Balogh Tamás

balogh.tamas.02@szte.hu

SZTE JGYPK Alkalmazott Pedagógiai Intézet

Radnóti Miklós 1930 és 1934 között végezte a szegedi egyetem magyar-francia szakát, 1934-ben doktorált. 1935-ben szakvizsgái voltak még, 1936-ban pedig a pedagógiai gyakorlatot és a pedagógia vizsgát kellett letennie. A gyakorló tanítást a budapesti Kemény Zsigmond gimnáziumban teljesítette. A fennmaradt egykori dokumentumok, a visszaemlékezések és az iskola értesítője alapján rekonstruálható Radnóti tanítási gyakorlata és mintatanítása, a tanári kar és a tanított osztályok összetétele, jellege.

Kulcsszavak: *Radnóti Miklós, diplomaszerezés, gyakorlótanítás*

*

Radnóti Miklós 1934 decemberében készített magával egy „öninterjú” – a kérdéseket névlegesen Gerhauser Albert tette volna fel neki, de egyszerűbbnek látszott, ha ezt a feladatot is a költő saját maga végzi el. Ennek a gyakorlatilag önéletrajz-ként vagy önvallomásként funkcionáló alpárbeszédnek egyik kérdése éppen a tanári pályára vonatkozott. Radnóti, aki 1930 szeptemberétől a szegedi egyetem magyar-francia szakos hallgatója volt, nem a „szokványos” utat járta be, amíg ide került: nagybátyja és gyámja akaratát teljesítve az érettségi után előbb a reichenbergi textilipari technikumban tanult egy évig, majd azt ott hagyva, nagybátyja cégénél dolgozott. Erre az időszakra és a tanári pálya lehetőségére visszaemlékezve vallotta az öninterjúban: „Két és fél évig bírom a poklot. Aztán egy este beverem a tollat az íróasztal lapjába. A toll remeg. Nézem. És felmerül bennem a tanárság gondolata. Viszonylag kevés munkaidő, sok vakáció és »hívatas«. Menteni akarom a költőt az élettől. Ez a kettő nem összeférhetetlen. Ekkor azt hiszem még, hogy létezik tanári állás, vagy létezni fog, amikorra végzek” (*Lengyel*, 1983.). Az 1934-es sorokból már érződik, hogy Radnóti a magyarországi bel- és külpolitika alakulását látva sejtje: végzése után már nem lesz számára tanári állás. Amikor pedig minden sejtés bizonyossággá vált, 1942 májusában „használhatatlan és használatlan tanári oklevéllel” a zsebében írt levelet Komlós Aladárnak (*Radnóti*, 2017. 588. o.). Radnóti zsidó származása miatt soha nem taníthatott Magyarországon – kivéve pár magántanítványt, egy rövid időszakot felesége családjának gyors- és gépíróiskolájában, illetve a Magyar Rádió ún. „diákfélóráit” –, mégis fontosnak érezte,

hogy megszerezze a tanári diplomát. 1934-ben végezte el a magyar szakot és doktorált, 1935-ben abszolválta a francia vizsgát, a tanári oklevél megszerzéséhez azonban még teljesítenie kellett a tanítási gyakorlatot és le kellett vizsgáznia pedagógiából.

Radnóti, a gyakorlótanár

Radnóti az 1935/36-os tanévben, a Budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Bárány Zsigmond reáliskolában szerezte meg a tanítási gyakorlatát. Az intézmény igazgatója ekkor Pongrácz Alajos volt, ő állította össze a vonatkozó évi iskolai értesítőt is – ennek, és Radnóti egyik tanárjelölt társának visszaemlékezéseiből lehet rekonstruálni ezt a kötelező feladatot, amit az akkor már ötkötetes költőnek is teljesítenie kellett.

A Kemény Zsigmond iskola a Bulyovszky utca és a Szondi utca sarkán állt, bejárata a Bulyovszky u. 26 szám felől nyílt. (Az intézmény ma a Rippl-Rónai József-re átnevezett utcában van, és VHSZC Raoul Wallenberg Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája a neve.) A Kemény „gyakorló-középiskola jellegű intézet” volt, ahol az adott tanév két félévében összesen hetvennégy gyakorló tanárjelölt végezte a kötelező gyakorlati évet. „A tanárjelöltek szorgalmasan látogatták a kijelölt tanítási órákat”, de emellett más feladatokat is kaptak az iskolában: „a gyakorló tanárjelöltek beosztást kaptak az igazgatói irodában is az adminisztráció megszerzése végett, dolgoztak a szertárakban, könyvtárakban, tartottak folyosói, templomi felügyeletet, szóval kivették részüket az intézet mindenfajta munkájából” (*Értesítő*, 1936. 12. o.).

A hetvennégy összes tanárjelölt közül 15 volt magyar szakos, 5 pedig a francia szakjához végezte a gyakorlatot; Radnóti magyar-francia szakpárjából mindössze hárman voltak. A francia mindig is a költő nehezebb szakja volt, de most itt is akadt egy kis segítsége. Az értesítő leírja ugyanis, hogy „a nagym[éltóságú]. vallás- és közoktatásügyi miniszter ebben az évben is alkalmazta Gachot Ferenc francia állampolgárt, okl. tanárt, aki a francia órákon a szaktanárok mellett működött s a gyakorló tanárjelölteknek hetenkint egyszer francia nyelvű társalgási órákat tartott” (*Értesítő*, 1936. 13. o.). Gachot Ferenc pedig nem volt más, mint François Gachot, aki egyetemi lektorként Radnótit már Szegeden is tanította; emberszerető, igazságos tanár volt, nem véletlen, hogy Radnóti több könyvéből is adott neki dedikált példányt.

A tanévnyitó 1935. szeptember 9-én volt, a tanárjelöltek ezen a napon jelentek meg először az intézményben. A második emeleten volt a külön szobájuk. Radnóti egyik tanárjelölt társának visszaemlékezéséből kiderül, hogy az első napokban nem lehetett tudni Radnótiról, hogy valójában kicsoda, „mivel a hivatalos névsorban polgári nevén szerepelt”, és mert „rendkívül szerény ember volt, a tanári kar és a tanulók nem is tudták róla, hogy egyike a legtehetségesebb fiatal magyar költőknek” (*Török*, 1976.). Pár évvel korábban még Török Lehel is tett szépirodalmi próbálkozásokat, az egyik baloldali, és így rövid életű folyóiratban együtt is megjelentek: a *Szabados* 2. száma 1932.

januárjában mindkettőjüktől közölt írást. „Erős” lapszám volt, szerepelt benne József Attila és Illyés Gyula is.

A tanítási gyakorlat ideje, helyszíne

Radnóti tanítási gyakorlatára a második félévben került sor, február 1-jétől. Ezt felesége is feljegyezte naplójába: „[Miklós] most egész hónapban tanítani fog az iskolában, és készülnie kell már a pedagógia vizsgára is. Félek, hogy szegénykém nem fog tudni magának dolgozni most megint, mint a szakvizsga idején” (*Radnótiné*, 2014. I. 102. o.), majd pár nappal később már az első tanítási napok tapasztalatáról is beszámolt: „Szegény olyan letört volt este, olyan szokatlan nekem is, hogy munkából jön, és valami lelkiismeretfurdalás-félet érzek miatta.” (*Radnótiné*, 2014. I. 102. o.).

A tanárjelölt az V. b. osztályban tanított franciát heti négy órában, a III. b-ben pedig magyart, heti három órában. Franciából dr. Hahn Gellért volt a vezetőtanára, magyarból pedig Travnik Jenő. A Radnóti számára is fontosabb magyar tantárgyat szokatlanul nagy létszámú, 65 fős fiúosztálynak tanította. (Az V. b-be ehhez képest „csak” 37-en jártak.) Gyakorlott vezetőtanárokhoz került: Travnik 25, Hahn 8 éve tanított már.

Travnik Jenő (Nedeczey, 1884–1958) bölcséleti doktor volt. A győri állami főreáliskolában kezdett, onnan került a Keménybe, majd onnan – éppen Radnóti tanárjelölti éve után – 1936-tól a Trefortban tanított. 1912-től volt Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendes tagja, 1908-tól jelentek meg tudományos munkái (pl. *A színiköltészet Börne felfogásában*, 1908, *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, 1912, *A társtalan költő. Vajda János emlékezete*, 1928), és egy tanári-önéletrajzi beszámolója is megjelent (*Németországi tanulmányutam*, 1913). Az *Értesítő* még az alábbi társadalmi szerepvállalásait közli róla: „a *Scriptores rerum Hungaricarum medii aevi* című forráskiadvány munkatársa. A budapesti VI. kerületi Szent Család róm. kat. egyházközség képviselőtestületének, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányának, a Budapesti Philológiai Társaság számvizsgáló bizottságának, a Győri Kisfaludy Irodalmi Kör választott rendes tagja. A *Foed. Emericana dominusa stb.*” (*Értesítő*, 1936. 23. o.) Felesége Jankovits Margit volt, fiuk, Nedeczey Jenő (1918–1944) hadnagyként vesztette életét; Kowalovkánál fejlődést kapott.

Hahn Gellért (1901–1988 után?) szintén bölcsészdoktor volt, Eötvös-kollégista. 1925-ben jelent meg érkezése (*A „harmadik birodalom” eszméje a német irodalomban*), majd egy évig Franciaországban tanult ösztöndíjasként; 1929-től már a Kemény helyettesítő, 30-tól pedig rendes tanára. A negyvenes évek első éveiben tanított a II. kerületi Állami Mátyás király és a német tannyelvű Bleyer Jakab gimnáziumban is. Valamikor az ötvenes években Ausztráliába emigrált, irodalomszervezői tevékenységet folytatott, és műfordításai is jelentek meg (pl. *Alexis Rannit 22 verse*, Helsinki 1965, Ablánc György néven).

Az intézményben használt tankönyvek közül Radnótinak a harmadikos magyarórán Szinnyei József *Rendszeres magyar nyelvtanát*, irodalomból pedig Bartha György–Tordai Ányos olvasókönyvét (*Magyar olvasókönyv – gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*) kellett használnia, ez utóbbi megjelenését a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének hivatalos közlönye 1932 októberében regisztrálta (Corvina, 1932), de az vélhetően valamivel korábban, még a tanév kezdetére jelent meg. A lényeg: viszonylag friss tudásanyagot közvetített. (Az ötödikesek francia tankönyve pedig: Birkás Géza *Francia nyelvkönyv – a reáliskola V. és VI. osztálya számára*, amelynek második, javított kiadása 1928-ban már „az új középiskolai tanterv alapján” készült.)

A tanított osztály

Radnóti tanítási gyakorlata magyar nyelv és irodalomból a 3. b. reál osztályban volt, amelynek osztályfőnöke Dr. Arday Pál, a szintén művelt tanár volt, akinek tanulmányai, kritikái, sőt szépirodalmi írásai, tárcái is jelentek meg.

Az Értésítő alapján elég részletesen meg lehet ismerni a Radnóti által magyarra tanított III. b. osztályt (*Értésítő*, 1936. 43. o.). A hatvanöt tanuló névsora az alábbi: Antal István, Bálint Géza, Bernei Ferenc, Bihari Sándor, Binét Sándor, Bock Emil, Darvas István, Erdélyi Lajos, Fábián Sándor, Füzesi Tibor, Fisch István, Gerendás György, Glasz Gábor, Greiner Ottó, Gyuris Géza, Hajba Ottó, Heller György, Herzbrunn Andor, Hirn Lajos, Horváth László, Horváth Sándor, Jenei László, Jeruschka Róbert, Kardos Tivadar, Kaufmann István, Klacskó Géza, Kormány Géza, Kovács István, Kugler Gyula, Laczkó Mihály, Majsa László, Makuszi László, Mayer Rudolf, Mayländer Sándor, Mizlivecz Ferenc, Mogyoróssy Kálmán, Molnár Rudolf, Pajor György, Pajor Rezső, Palágyi Gábor, Pap János, Pál Lajos, Pintér László, Pongrácz Béla, Pongrácz Péter, Resch László, Rosenberg Rezső, Salcmann Gyula, Simárdi Zoltán, Szabadházy Béla, Szára István, Szerencsés János, Székely László, Szilágyi Károly, Tichy Ferenc, Tóth Ferenc, Ujházi István, Varga László, Veber József, Virág Endre, Weisz Lajos. (Kimaradtak: Almoslino Tamás, Fánci István, Fülöp István, Szalai László, Szeredy Rezső.) Már pusztán a nevekből is látszik, hogy egy meglehetősen vegyes összetételű osztályról van szó, amelyben ugyanúgy megtalálhatók voltak mind a magyar és a „nemesi”, mind a német, szlovák, illetve zsidó származású gyerekek. Év elején 65-en indultak, az év végére 61 osztályozott tanuló maradt.

A nemek eloszlása szerint 100% volt a fiúk aránya.

Életkor szerint értelemszerűen nem túl nagy a szórás, de azért megfigyelhető: 1920-ban született (tehát 15-16 éves, és így mindenképp jóval idősebb a nagytöbbségnél): 1 fő, 1921-ben 8-an születtek, az osztály törzsrészét viszont az 1922-ben (14 fő), és főleg az 1923-ban születettek (38 fő) teszi ki, azaz Radnóti leginkább 12–13 éves fiúkat tanított. Öt év múlva, 1941-ben fognak majd érettségizni. (Már aki.)

Vallásuk szerint „vegyes” osztályról beszélhetünk: római katolikus 31 tanuló volt, izraelita: 19, református: 7, görög katolikus és evangélikus: 2–2.

Az év végén osztályozott 61 diák közül mindegyik magyar anyanyelvű, és ebből a létszámból 58-an csak egy nyelvet, magyarul tudtak, és csak hárman értettek és beszéltek németül.

Lakhelyük szerint 53-an budapesti lakosok, 8-an Pest vármegyeiek.

A szülők foglalkozása szerint igen változatos az összetétel. Kisiparos, bányakisvállalkozó: 5 fő, ipari vagy bányászati tisztviselő: 1, ipari vagy bányászati segédszemély: 5, kiskereskedő: 4, kereskedelmi tisztviselő: 1, kereskedelmi segédszemély: 3, közlekedési tisztviselő: 1, közlekedési segédszemély: 2, köztisztviselő: 6, értelmiség, vagy ott alkalmazott: 4, közhivatali alkalmazott: 8, katona (csendőr) altiszt: 2, nyugdíjas köztisztviselő (értelmiségi): 2, nyugdíjas köztisztviselő (egyéb): 2, nyugdíjas segédszemély: 6, napszámos: 5, ismeretlen: 5. Az osztály több mint felének, harmincöt tanulónak a szülei hat csoportból kerültek ki (közhivatali alkalmazott, köztisztviselő, nyugdíjas segédszemély, kisiparos, ipari vagy bányászati segédszemély és napszámos), a legtöbben (8 fő) közhivatalnok. Viszonylag nagy a nyugdíjasok száma (10), ami arra utal, hogy több tanuló „kései gyermek”, vélhetően nagycsaládba születtek, és több nagyobb testvérük van. Ugyanakkor az is árulkodó, hogy a leggazdagabb társadalmi rétegekből nincs egy tanuló sem. Tehát egyetlen egynek a szülei sem volt középbirtokos és bérlő; kisbirtokos, kisbérlő; kisbirtokos, napszámos; őstermelő; gazdasági tisztviselő; nagyiparos, bányanagyvállalkozó; nagykereskedő; közlekedési nagyvállalkozó; de nem volt egy tanuló szülője sem „vezető” értelmiségi (pap, tanár, tanító), illetve fegyveres erők vezető tagja (katonatiszt, csendőrtiszt).

A reál tantervű osztályban lehetőség volt ún. „rendkívüli tárgyak” felvételére. Nem mindenki élt ezzel a lehetőséggel, a legtöbben csak teljesíteni akarták a normál követelményeket. Viszont pár tanuló emellett művelődni és/vagy művészi vonalon fejlődni is akart: a francia társalgást és a rendkívüli rajzot négyen-négyen, míg a karéneket hatan választották plusz tantárgynak.

Hogy mégis milyen osztályban tanított Radnóti, leginkább a tanulási eredmény árulja el. Ez is, mondhatni, az általánosnak, vagy másképp: átlagosnak megfelelő: jeles rendű: 1 fő, jó rendű: 13, elégséges rendű: 33, egy tárgyból elégtelen: 7 és több tárgyból elégtelen: 7 fő. A legtöbb diák, tehát az osztály nagyja (46 fő) jó vagy elégséges tanulmányi eredményt ért el. Ami pedig a Radnóti oktatta tantárgyat, a magyar nyelvet illeti, ott még jobb volt a helyzet: jeles rendű 6 tanuló, jó rendű 14, elégséges 38 és elégtelen mindössze 3 diák lett. Ez egy „reális” osztályban elég jó eredmény lehetett. Nem szabad persze mindezt Radnótinak tulajdonítani, mert neki, aki mindössze egy hónapig tanította az osztályt, csak nagyon kis szerepe lehetett ebben, de az mindenképp.

Erre utal az is, amit Török Lehel írt Radnóti tanári jelleméről: „A belőle kisugárzó emberi kedvesség, emberszeretet és nagy műveltség, széles látókör tette őt vonzóvá barátok, kartársak és tanítványok előtt. Nyugodt, kellemesen mély hangja átforrósodott, ha irodalmi kérdésekről vagy bizalmasabban társadalmi, politikai problémákról beszélt,

ha tanítványainak nagy költőinkről szólt. [...] Szeretett tanítani, jól érezte magát az osztályban” (Török, 1969b), ez ezt a diákok is érezték. Török másutt azt is elmondta, hogy Radnóti a tanítási órákon kívül is foglalkozott a diákokkal. „Tanítványai szívesen vették közül a tízperces szünetekben »Radnóczy tanár urat«. Gondosan megtervezett magyaróráinak hatása meghosszabbodott a közvetlen hangú beszélgetésekben. Ezek a fiúk a későbbi éveikben is bizonyára sokat gondoltak rá, és megrendülve ismerték fel verseiből és tragikus sorsából, milyen ajándéka volt életüknek, hogy tőle tanulhattak” (Török, 1976.).

A próbatanítás

Radnóti mint gyakorlótanár „példás rendben tartotta könyveit, jegyzeteit, és rendezett gondolkodást, viselkedést kívánt a III. és az V. B-be járó tanítványaitól is. Erre maga is példát mutatott nekik az órákra való gondos felkészülésével és óravezetésével” (Török, 1976.). A legnagyobb kihívás és legtöbb készülést igénylő megmérettetés a mintatanítás – amit neveztek próbatanításnak is, ma pedig zárótanítás néven ismert – volt. Ennek mibenlétéről az Értésítő is beszámolt: „azok a tanárjelöltek, akiknek félévi beosztásuk volt, vagy akik egészséves gyakorlatuk második félévét végezték 3–4 heti önálló, de megfelelően irányított tanítás után mintatanítás keretében számoltak be tanítási készségükről. A mintatanítás az igazgató és a szaktanárok és az összes azonos szakú tanárjelöltek jelenlétében folyt le, majd az előadás utáni megbeszélésen tárgyaltuk meg a mintatanítás részleteit” (Értésítő, 1936. 12. o.).

Ez a 3–4 hét önálló, de Travnik Jenő által megfelelően irányított tanítási gyakorlat Radnóti esetében a februári hónap volt, mintatanítására pedig 1936. március 13-án került sor. Előtte nem érezte jól magát, felesége szerint ennek pszichés okai is lehettek: „Lázai vannak, kicsik, és éjjel izzad és iszonyúan néz ki. Azt hiszem, csak az iskola, a próbatanítás előtti idegesség, és talán elmúlik utána.” (Radnótiné, 2014. I. 107. o.).

Kivételes szerencsének tudhatjuk, hogy fennmaradtak Radnóti mintatanításának dokumentumai, s így ismerjük az erre a vizsgálalkalomra készített óratervét és a zárótanítást kiértékelő megbeszélésének jegyzőkönyvét.

„Radnóczy Miklós tanár úr” Arany János *Családi kör* című versét tanította a 3. b. osztályban, és mint ahogy az óratervből kiderül, nemcsak irodalmi, de nyelvtani feladatokat is gyakoroltak általa (Török, 1969b.).

PRÓBATANÍTÁS ÓRATERVE

Tartotta Radnóczy Miklós dr. gyak. tanárjelölt a budapesti VI. kerületi br. Kemény Zsigmond állami gimnázium III. b. osztályában a magyar nyelv és irodalomból.

1936. március 13-án.

Készítette: Radnóczy Miklós dr. magyar–francia szakos gyak. tanárjelölt.

Tantárgy: magyar nyelv és irodalom a III. b. osztályban.

Vezető szaktanár: Travnik Jenő dr.

Bíráló: Török Lehel magyar–német szakos gyak. tanárjelölt.

I. SZÁMONKÉRÉS:

Arany János: Családi kör c. költeményéből a könyv nélkül való két versszak kikérdezése.

A költemény gondolatmenetének számonkérése.

Az írásbeli házi feladat számonkérése. A házi feladat címe: „Az anya és gyermekei”, a Családi kör alapján.

A költemény alapján az igékből képzett melléknévek és a névszóból képzett melléknévek számonkérése és gyakorlása. A felszólító mód gyakorlása oly módon, hogy egy tanuló négy előkészített és felszólító móddal kiegészítendő hiányos mondatot ír a táblára, s a mondatokba négy, helyesírásban gyöngye tanuló beírja a hiányzó igék felszólító módját.

II. AZ ÚJ ANYAG MEGTÁRGYALÁSA:

Két további versszak a Családi kör c. költeményből, szó- és mondatmagyarázat és a költemény alapján a fokozásra térek át.

III. FELADAT A KÖVETKEZŐ ÓRÁRA:

A Családi kör két további versszaka könyv nélkül, írásbeli házi feladat: Hazatér a gazda (a költemény alapján), nyelvtanból a fokozás.

Az elemzett és memoriterként megtanulandó vers a használt tankönyv „Leírások, elbeszélések és rajzok a magyar földről és népéről” című egységének első olvasmánya volt (Arany, 1932.). Radnótinak minden bizonnyal nem volt kedve ellen való Arany Jánosról beszélni – akár még középiskolás fokon is. Hogy pedig ez valóban így volt, és a zárótanításon bent lévő tanári bizottság, illetve a szintén benn lévő tanárjelölt kollégák is így látták, arról az értékelő megbeszélést leíró jegyzőkönyv tanúskodik (Török, 1976.):

Jegyzőkönyv

Felvéttetett Budapesten, 1936. évi március hó 13-án dr. Radnóczy Miklós próbatanításáról, melyet a budapesti VI. ker. magy. kir. állami Kemény Zsigmond Reáliskola III. b. osztályában tartott a magyar nyelvből és irodalomból.

Jelen voltak: Vaszkó Ákos ig. helyettes, d. Travnik Jenő vezető tanár, Pallós Kornél és Török Lehel tanárjelöltek.

A próbatanítás anyaga: Arany János: Családi kör című költeménye, a melléknév fokozása.

A bemutató tanítást követő értekezleten Török Lehel hiv. bíráló beszámolt tapasztalatairól. Az óra képét kifogástalannak tartja: a tanulók figyeltek s jó viseletűen voltak. Dr. Radnóczy Miklós tanári egyénisége megfelelő, erélyes és mégis nyugodt. Megvan benne az a bizonyos ügyesség, amely az óra zavartalan levezetéséhez kell. A számonkérés jól, módszeresen haladt, javítottatott és maga is javított. Az egész osztály dolgozott. Jó volt a táblára íratás, gyakorlati haszna volt és élénkítőleg hatott. A nyelvtani példákat a szöveghez rögzítette. Az új anyag megtárgyalásánál helyes volt, hogy előbb ő olvasta fel a szöveget, azután a fiúk. Az új anyagot is rávezetéssel, munkáltató módszerrel tanította.

Dr. Travnik Jenő vezető tanár mondja el ezután véleményét a bemutató tanításról, melyet sikerültnek tart. Az előkészület lelkiismeretes volt, az óra beosztása arányos, az anyag megvilágítása körültekintő. Az átmenetek sem voltak nyersekek. Az óra anyaga kissé zsúfolt volt, de Radnóczy kartárs nehéz feladatát szerencsésen oldotta meg. Helyes, hogy az indukciós módszerrel dolgozott. Mégis két dologra kell ügyelnie a jövőben: 1. A számonkérésnél és a magyarázatnál még többet kell beszéltetnie a tanulót. 2. Ha kérdést teszünk fel, akkor a feleletet feltétlenül meg kell kapnunk, például a helyesírási példánál. Különben a kartárs igen helyesen nagy súlyt fektetett a helyesírás gyakorlására. Higgadt magatartás, türelem és előkelő hang biztosították a már említett értékeken kívül az óra sikerét.

Vaszkó Ákos ig. helyettes is elismeréssel adózik a szép óráért. A kartárs szépen készült, s az órát egységesen vezette le. Ha majd egyedül fog tanítani, a szerzett rutin csak élénkítőleg fog hatni. Jó lett volna az összefoglaló óravégi befejezést megadni a gyerekeknek az óra anyagáról. Rámutat arra, hogy az exkuzáció visszautasítása milyen fontos. A maga részéről is a bemutató tanítást jónak és igen sikerültnek tartja.

Dr. Radnóczy Miklós, a bemutató tanítást tartó gyak. tanárjelölt önbírálatában hangsúlyozza, hogy érzése szerint szándéka csak részben valósult meg. A nehéz nyelvtani anyag okozta, hogy az átmenetek kissé nyersekek voltak.

Ezzel az értekezlet véget ért.

Kelt, mint fent

*dr. Radnóczy Miklós
gyak. tanárjelölt
órabemutató*

*Vaszkó Ákos
ig. helyettes*

*Török Lehel
gyak. tanárjelölt
hiv. bíráló*

*dr. Travnik Jenő
vezető tanár*

A dokumentumhoz már csak pár megjegyzés szükséges. Az értékelésnél jelen voltak közül Vaszkó Ákos (1894–1962) igazgatóhelyettes igen művelt tanár volt, tagja a Budapesti Philológiai Társaságnak és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, és öt év múlva, 1941-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karának

egyetemi magántanára lett; elsősorban a régibb német – középfelnémet és koraujfelnémet – irodalommal foglalkozott.

Egy másik tanárjelölt pedig, Pallós Kornél (1913–1990) szintén tanár lett. 1936-ban doktorált történelemből a budapesti egyetemen, doktori értekezése a *XVIII. század végi szerzetesíróink és a felvilágosodás* címmel jelent meg. 1938-tól tanított Budapesten, majd Rákosszentmihályon. A háború után továbbra is pedagógusként dolgozott, az Élelmiszer-ipari Technikum igazgatóként ment nyugdíjba. Talán kissé meglepő módon ő soha nem írt Radnótiról.

A tanított anyag: Arany János

Radnóti Miklós, aki „magyar költő”-ként definiálta önmagát a Komlós Aladárnak 1942 májusában írt identitásdefiniáló és -tisztázó levelében, természetesen nem a kötelező tanári gyakorlat alatt, de még csak nem is az egyetem magyar szakán ismerkedett meg Arannyal – és „kapcsolata” a költőelőddel is messze túlmutat azon, hogy Arany szerepelt a tananyagban.

Már 1926-ban – első főnmaradt levelében! – emlegette levelében, pozitív kontextusban (Radnóti, 2017. 5–6. o.). Radnóti – illetve akkor még Glatter – Miklós gimnazista volt, távol élő oldalági, de hasonló korú rokonainak és barátainak írt a költőelőről. Jelen dolgotnak se nem feladata, sem pedig lehetősége, hogy az Arany–Radnóti-hatástörténetet ismertesse, így inkább csak a végpontra fókuszál, mert az mutatja meg legjobban, hogy Arany, aki Radnótinak egész életében egyik meghatározó olvasmánya és viszonyulási pontja volt, a rövidre szabott élet végén még fontosabb lett, és nemcsak Radnóti identitásának, de szó szerinti az egyre rosszabb körülményeket élhetővé, „túlélhetővé” tévő létfeltétele lett.

Például amikor Radnóti 1940. szeptember 6-án vonult be első munkaszolgálatára, előtte, szeptember 3-án – még a behívása előtt, de már tudva róla – könyveket vásárolt. „Meg kell vennem az Arany-füzeteket a régi Magyar Könyvtár kiadásban. Magammal viszem. Az itthonit nem tudom hová tennem! És elviszem a Bibliát” – írja naplójába (Radnóti, 2003. 106. o.). Táborigényű könyvtára így alakult: a Károli-Biblia mellett „hat Magyar Könyvtár-füzetnyi Arany. (Válogatott balladák, Válogatott kisebb költ. /rossz válogatás sajna!, Toldi, Toldi estéje, T. szerelme, Buda halála.)” (Radnóti, 2003. 108. o.). November 19-én, terepfelvétel után, amikor is futóárkok, gépfegyverállások és a harcokcs-csapdák helyét jelölték be a térképábrán, a *Toldi szerelmét* olvassa, és azon gondolkodik: „Írni kellene egyszer az Arany játékaikról, a Mindvégiget elég lenne végigelemezni; a kínrimék tragikus szépségét az ellentétetással magyaráznom: valamíg azt – vigaszt, stb.” (Radnóti, 2003. 120. o.). A könyveket kölcsönadta munkaszolgálatos bajtársainak is.

Második munkaszolgálatába is elvitte őket, de az érkezési motozásnál majdnem elkobozták: „A zsákok tartalmát a földre öntik. Engem H. tizedes motoz, hallom, hogy

halkan szitkozódik, »hogya lehet valakinek ennyi kacatja!« »Forduljon meg!« Megfordulok. »Ez mi?« »Arany János költeményei, az a Toldi például!« »Minek?« »Olvasni.« A Toldi szerelmének már leszakította kotorászás közben a címlapját, látom. Tűnődik, majd elviszi megmutatni. Csikorgatom a fogam. Visszahozza” (*Radnóti*, 2003. 193.).

Harmadik munkaszolgálatára is elvitte őket, azonban az utolsó úton már nem voltak vele. Felesége írta naplójába 1944. május 28-án: „A múltkor a szalonnát, meg a kis Arany Jánosokat, amiket eddig minden munkatáborba magával vitt, és most a pénzt is visszaküldi” (*Radnótiné*, 2014. II. 316. o.). A korábban vett, de most is magánál tartott kötetek közül egy nemrég előkerült: a *Toldi* többször is említett példánya a Központi Antikvárium 2015. június 5-én tartott 135. könyvárverésén 142. számú tételként került kalapács alá, a leírás szerint „a szövegben számos helyen Radnóti Miklós ceruzás jelöléseivel és stilisztikai megjegyzéseivel”. A kötet címlapjára Radnóti ceruzával ráírta tulajdonosi bejegyzését: „Dr. Radnóczy”. A hivatalos nevét kellett használnia.

Ezekkel legalább egyenértékűen fontos Arany identitásformáló hatása. Már a munkaszolgálatok idejében, de egy otthon töltött időszak alatt, 1941. február 2-án írta naplójába Radnóti: „Este az Aranykacsában, Péter Bandi, Reitzer Bélának, Bálinték, Vas Pista. A »Mi a magyar?«-vita elfajulásáról és túltengéséről esik szó. Ezt mondom: Mi a magyar? Olvassátok Aranyt és Petrovicsot. Megtudjátok. És írjatok magyarul, becsületesen, azok magyar művek lesznek. De, – teszem hozzá dühösen, – aki túl sokat beszél arról, hogy »mi a magyar«, a helyett, hogy alkotna, azt szájon kell vágni, hogy kiesik mind a harminckét foga” (*Radnóti*, 2003. 137. o.). Valamivel több, mint egy évvel később pedig, amikor Komlós Aladár egy „zsidó” antológiába kért tőle verset, az akkor már egyre kevesebb publikációs lehetőséghez jutó költő megtagadta azt, mert nem akart egy származási alapon szerkesztett gyűjteményben részt venni, költői identitása szerint nem érezte magát oda tartozónak. 1942. május 17-én írt hosszú válaszlevelének egyik legfontosabb passzusa éppen Aranyhoz kapcsolódik: „Hogy is kezdjem... A szobám falán három »családi kép« van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem-bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« Igen – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédnagybátyáim ő” (*Radnóti*, 2017. 587. o.).

Amikor 1936 elején a gyakorló tanításán beszélt Aranyról a tanulóknak, talán be is vitte ezt az Arany-portrét.

A gyakorlótanár-társ (és későbbi pedagógus): Török Lehel

Mindenképp érdemes, sőt kell is pár szót szólni Török Lehelről, Radnóti gyakorlótanítási társáról, nemcsak azért, mert neki köszönhetjük a dokumentumok megőrzését, hanem mert akkor ő is éppen abban a szituációban volt, mint Radnóti – ráadásul kapcsolatuk később is fennmaradt.

Török Lehel (1909–1993) későbbi tanár, iskolaigazgató Barstaszáron született, több-generációs tanítócsaládban. A Fegyvernekhez tartozó Örménypuszta tanyai iskolájában tanult (ahol szülei dolgoztak), utána az Újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumba járt. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakán végezte, 1936-ban kapott tanári diplomát. Már a harmincas évek elején jelentek meg írásai. 1938-tól tanított, első állását a Pozsony megyei Szencen kapta. Majd Jászberénybe, utána Szolnokra került, ahol 1951–52-ben Versegly Gimnázium igazgatója volt. 1954-től Kaposváron élt, 1959-től 1971-es nyugdíjba vonulásáig a Táncsics Mihály Gimnázium tanára. Tanárévei alatt főleg módszertani és oktatásügyi tanulmányokat publikált. Megyei szakfelügyelő, TIT-előadó. Nyugdíjas korában is dogozott. Felesége a szintén tanár Soó Ilona (?–?) volt (*Horányi*, 1979; *Lőrincz*, 1990; *Mihályfalvi*, 1993.).

Radnótival tanárjelölt korában ismerkedett meg. Ahogy egy interjúban mondta: „Együtt végeztem Radnóti Miklóssal a gyakorlóévet. A mintatanításon – amelyen a feladat Arany *Családi kör* című versének megismertetése volt –, nekem kellett elemezni. Igaz barátság fűzött bennünket egymáshoz, s így kaptam meg a Kaffka Margit-tanulmányt és egy verseskötetét. Barátságunk Miklós elhurcolásával ért véget” (*Lőrincz*, 1990.).

Kapcsolattörténetük első dokumentumai két dedikált kötet. Nem sokkal korábban találkozhattak először, mert az 1935/36-os tanév második hónapjában Radnóti (legalább) két korábbi könyvét is dedikálta Töröknek. Az 1930-ban megjelent *Pogány köszöntő*be ezt írta: „Török Lehel kollégámnak / és író társamnak szeretettel és / barátsággal / Radnóti Miklós / 1935. okt. 16.,” és ugyanekkor adott neki az 1933-as *Lábadózó szélből* is: „Török Lehelnek / baráti kézszorítással / Radnóti Miklós / 1935. okt. 16.” (*Bíró-Balogh*, 2016a). A valós gyakorló tanítás a következő félévben kezdődött. Radnóti ekkor adott Töröknek a legutóbbi, de mégsem egészen friss, mert 1935 májusában megjelent *Újhold* című verseskötetéből egy példányt: „Török Lehelnek / nagyon sok szeretettel / és barátsággal, születése / napjára, / Radnóti Miklós / Budapest, 1936. január 27.” És Török Lehel bizonyosan kapott Radnóti bölcsészdoktori értekezéséből is (*Kaffka Margit művészi fejlődése*, 1934), és a költő talán az 1931-es *Újmódi pásztorok énekéből* is adott neki példányt, így ezek előkerülése még joggal remélhető.

A dedikált könyvek mellett más kapcsolattörténeti dokumentumokat is ismerünk. Több levelet váltottak, ezek tanúsága szerint valóban tartották a kapcsolatot 1944-ig.

A gyakorlótanítás utáni szakaszból leginkább gesztusértékű üzeneteket váltottak. Ezek közül az első: Radnótiék 1937-es párizsi útjukról képeslapot küldtek neki is:

„Nagyon sok szeretettel üdvözlünk mindkettőtöket. / Radnóti Miklós és Fifi” (Török, 1969a.). A lap címezéséből („Ngs. / Török Lehel / tanár úrnak / Újpest / Knezich u 14 / Hongrie”) kiderül, hogy Török ekkor Újpesten lakott (Radnóti, 2017. 200. o.). Az időrendben következő fennmaradt dokumentum másfél évvel későbbi: Radnóti 1938. december 24-én karácsonyi üdvözlőt küldött: „Boldog ünnepeket kíván szeretettel / Radnóti Miklós”. (Radnóti, 2017. 268. o.) A levél címezése („Nagyságos / Török Lehel tanár úrnak / Újpest / Knézich u”) árulkodó: Radnóti a korábban megadott címre küldte a levelet, bár Török ekkor már a felvidéki Szencen élt és tanított, és Radnóti feltehetőleg nem tudta ezt, ami szintén a kapcsolat gesztusértékűségére utal. Fél évvel később pedig húsvéti jókívánságot küldtek neki: „Kellemes ünnepeket kívánunk régi barátsággal: / Radnóti Miklós és Fifi / 1939 Húsvét”. (Radnóti, 2017. 279. o.). Ennek a levélnek a címezését sajnos nem ismerjük, de a Radnóti-házaspár gyaníthatóan ezt is a Knézich utcába küldte.

A soron következő levél évekkel későbbi, de ismét valódi kapcsolatot mutat: Török Lehel irodalmi segítséget kért egykori tanárjelölt társától. Bár levele nem maradt fenn, Radnóti 1944. január 7-én írt válaszából sok minden kiderül (Radnóti, 2017. 484. o.):

*Kedves Lehelkém,
jártam Gellért Oszkárnál, még olvassák a kéziratot, jelenleg Örley Istvánnál van. Értesít,
ha eredmény van. Cserépfalvinál jártam, odaadtam, íme az elismervény róla. Szeretettel
ölellek, Feleségednek kezét csókolom, barátod:*

Miklós

A névjegykártyára írt sorok borítékjának címezése („Nagyságos / Török Lehel / gimn. tanár úrnak / Szenc”) szerint Radnóti ekkor már tudta, hogy Török Szencen él, de vélhetően éppen Török nem ismert leveléből tudta meg (s ezért is a hiányos címezés). A küldött kéziratot a *Nyugat* utódjánál, a *Magyar Csillagnál* próbálta elhelyezni, legalábbis erre utal Gellért és Örley neve, ugyanakkor a Cserépfalvi kiadót is megkereste barátja kérésére. És bár ez az „ügy” valójában nem is Törökhöz kötődik (nem az ő kézírataival „házalt” Radnóti, mert Török is csak közvetítő volt), mégis a Radnóti–Török-kapcsolat egyik legárulkodóbb és legmélyebb szála ez. Egy másik levél bevonásával lehetséges rekonstruálni az eseményeket.

Egy szenci lakos, bizonyos Nagy Árpádné, aki levelét „Nagy alezredesné” alakban írta alá, „megbízottként” megkérte Törököt, hogy egy Szenci Tamás nevű „öreg szivbajos ember, kinek a legcsekélyebb izgalom is végzetes lehet”, kézíratait jelentessék meg Pesten (Radnóti, 2017. 497–498. o.). Szenc kis település, az ott tanító – doktorált – Törökről tudni lehetett, hogy „pesti ember”, akinek vannak irodalmi kapcsolatai – már csak azért is, mert neki is jelentek meg írásai. Szenci Tamás nevű szerzőt nem ismerünk a magyar irodalomban; de maga a név is „gyanús”: feltehetően álnévről van szó, és viselőjének valós nevét még nem sikerült azonosítani.

Radnóti, levelének tanúsága szerint, 1944 januárjában próbálta meg elhelyezni a kéziratokat, és erről elismervényt is küldött Töröknek (illetve megbízóinak), melyből kiderült, hogy Szenci Tamás *A vén Kozarek meg a kecske*, valamint a *János nem alkuszik* című írásait küldte a kiadónak, amelyeket a Cserépfalvi 1944. január 5-én vett át Radnótótól. Márciusig nemigen történhetett velük semmi, mert Nagy Árpádné ekkor – március 12-én – írt levelet immár közvetlenül Radnótinak, címét és a költő akkori betegségét is Török Lehelől tudhatta csak meg. És mivel nem a tervezett szerint alakultak a dolgok, Pestre utazott, hogy maga vegye kezébe a dolgokat. „Semmiestre nem megyek el Pestről anélkül, hogy megbízatásom érdemleges elintézését ne nyerjen!”, írja, s ezért kéri Radnótit, „velem póstafofordultával közölni, hogy Cserépfalvinál, valamint »Nyugat«-nál kinél vannak a kéziratok, mert én oda fogok menni, mert nekem itt mindennap sok pénzembe kerül, szóval nem mindegy, hogy e héten, vagy jövő héten intézem el!” Radnótiné ekkor, március 14-én jegyezte naplójába: „De hát nem lehet szó nélkül hagyni, hogy eltékozzolja Mik az idejét ezer apró szívességtetésre másoknak. Gyakorló tanár évéből ismerős egyik kollégájának beadott kéziratait kell visszakapnia, ezért szaladgál a Csillagnál, Cserépfalvinál stb., mert az vidéken van” (Radnótiné, 2014. II. 282. o.).

Radnóti tehát, aki ekkor barátai segítségével ideiglenesen mentesült a munkaszolgálat alól, de a vég biztos tudatában (májusban be kellett vonulnia harmadik, utolsó munkaszolgálatára), betegen, lázasan is másokért „szaladgált”. Részben, közvetve, egykori tanárjelölt kollégájáért, Török Lehelért is.

A levizsgázott, de soha nem tanító tanár

A tanítási gyakorlat és a zárótanítás után Radnótinak még egy megmérettetése volt hátra ahhoz, hogy tanári oklevelet kapjon: le kellett tennie a pedagógia vizsgát. Február elején, a tanítás ideje alatt még áprilusra tervezte ennek letételét. „Sajnos tanulnom is kéne a ped. vizsgára, április végén vizsgázom talán, ha közbe nem jön valami. De egyelőre nincs erőm” – írta Buday Györgynek ekkor levélben (Radnóti, 2017. 160. o.).

De sejthető volt, hogy több hátráltató tényező is közbeszól majd. A Radnóti-házaspár soha nem élt igazán rendezett anyagi körülmények között; Miklósnak soha nem volt „rendes” munkája, állása, ezért minden alkalmi pénzszerzési lehetőséget meg kellett ragadnia. Ilyen volt az 1936 elején érkező felkérés is, hogy vegyen részt a *Révai lexikon* szócikkeinek írásában külsős munkatársként. Alig pár napja tartott a tanítási gyakorlata, felesége máris azt jegyezte fel naplójába, hogy ha sikerülne megkapni a szócikk-írói megbízást, „nagyszerű lenne, nem túl sok fizetéssel ugyan, de akkor a vizsgát el kellene halasztania, mert tanulni mellette már nem lehet” (Radnótiné, 2014. I. 102. o.). Később egy költői munka hátráltatta: a *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötet összeállítását, ami végül 1936 novemberében jelent meg. Harmadrészt Radnótinak eleve nem igazán volt kedvére való a pedagógia vizsgára való készülés. Felesége írta 1936 nyarán

Radnóti húgának, Erdélyi Ágnesnek: Miklós „D. e. tanul valakivel a szeptemberi pedagógia-filozófia vizsgájára, d. u. néha uszodába megy, de többször csak kesereg otthon és dolgozgat.”¹ Hogy ki volt ez a valaki, akivel Radnóti közösen készült a számonkérésre, a kutatás még nem tisztázta – mindenesetre máskor is volt hasonlóra példa: egy évvel korábban egy Lippenszky Médi (Erzsébet) nevű szaktársával együtt készült a francia záróvizsgára. A kitűzött dátumhoz közeledve Radnóti persze egyre stresszesebb állapotba került. „Mik szegény rettentő ideges, újabb határkő ez a vizsga, és nem bírja ezeket a dolgokat, amivel foglalkoznia kell. Logika, filozófia, matematikus fejeknek való” – írta felesége szeptember 2-án (*Radnótiné*, 2014. I. 128. o.), majd egy héttel később, 9-én azt jegyezte föl naplójába, hogy Miklós állapota egyfajta apátiába csapott át: „A vizsga már nagyon közel van. és ő jóformán semmit sem tanul. Nem tudom felrázni a felelősségérzetét, ha fél oldalt elolvasott, akkor már egész napra elintézte magában a kötelességérzetet” (*Radnótiné*, 2014. I. 129–130. o.). Mindenesetre szeptember 14-én Radnóti reggel elindult Szegedre, utolsó vizsgájára, felesége szerint „olyan utálkozva, olyan félve és keservesen” (*Radnótiné*, 2014. I. 130. o.).

Valamikor ez idő alatt keletkezett az a dokumentum, amely némi anomáliát okoz a kronológiában. A vizsgára jelentkezést ugyanis Radnótinak a kor szokása szerint a vonatkozó dokumentumok bemutatásával kérvényeznie kellett, ezért hivatalos levelet írt a szegedi egyetem Tanárvizsgáló Bizottságának (*Bíró-Balogh*, 2016b):

Szeged, 1936. szeptember 9.

Tekintetes Tanárvizsgáló Bizottság!

Alúlírott tisztelettel kérem a tek. Tanárvizsgáló Bizottságot, hogy engem paedagogia-filozófiai vizsgára bocsátani szíveskedjék.

Mellékelem az előírt írásokat, melyek szakvizsgám letételét és gyakorló tanári működésem igazolják.

Szeged, 1936. szept. 9.

*Köteles tisztelettel
Radnóczy Miklós dr.
tanárjelölt.*

Mivel azonban a beadvány keltezésének napján Radnóti Budapesten volt még és „semmit sem tanult”, nem írhatott Szegedről levelet a Mészöly Gedeon által vezetett bizottságnak. Tehát vagy antedatálta a dokumentumot, vagy Pestről küldte, de Szegedet megjelölve keltezési helyként – elvégre mégis csak itt volt egyetemi hallgató. A kérdés eldöntésében a hivatalos irat iktatószáma (28-1936 IX.) sem segít.

A vizsgák előtti héten Radnóti rossz híreket írt meg levélben feleségének – amit Gyarmati Fanni szeptember 18-án naplójában is rögzített. „Olyan szomorú híreket ír

¹ MTA KIK Ms 2673/50.

Mik. Rettenetes vizsgáztató tanárt kapott pedagógiából, nem Várkonyit [Hildebrand Dezsőt], akihez készült, hanem egy egészen újat. Egy ronda papot, aki iskolaszervezet-tant kérdez, ostoba törvényeket, magyar- és külföldieket, amiről sejtelve sincs. Szegény édes Egyetlenem. Úgy el van keseredve, és én is azt tanácsoltam, hogy lépjen vissza, ha teheti, a vizsgadíj akkor is elvész ugyan, de talán jövő hónapban nekimehet, nem kell három hónapig várnia” (*Radnóti*, 2014. I. 130. o.). A kutatásokból azt is tudni, hogy a vizsgáztató tanárnak „antiszemita híre” volt. (*Ferencz*, 2009. 304. o.).

A pedagógia írásbelire végül szeptember 23-án, a szóbelire 26-án került sor. Ezek voltak Radnóti utolsó egyetemi vizsgái. A rossz előjelek ellenére a költő mindkettőn jó eredményt ért el. Hivatalosan is középiskolai tanár lett belőle, ugyanakkor a magyar állam ellehetetlenítette abban, hogy végeztségét használhassa.

Irodalom

- Arany János (1932): Családi kör. In: Bartha György és Tordai Ányos: *Magyar olvasókönyv – gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Budapest. 15–17.
- Bíró-Balogh Tamás (2016a): *Könyvvel üzenek néked. Radnóti Miklós dedikációi*. Athenaeum, Budapest.
- Bíró-Balogh Tamás (2016b): Radnóti Miklós egyetemi éveire. In: Uő: *Az irodalom személyesége*. Tisztatáj, Szeged. 227–231.
- [Értesítő (1936):] *A Budapesti VI. kerületi Magyar Állami Báró Kemény Zsigmond Gimnázium (a II. osztály magángimnázium, a III–VII. osztály reáliskola) 1935–6. tanévi értesítője, az iskola fennállásának 45. évében*. Közzéteszi az iskola igazgatója, Pongrácz Alajos. Budapest.
- Ferencz Győző (2009): *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. 2. jav., bőv. kiad. Osiris, Budapest.
- Horányi Barna (1979): Aranyló évek. *Somogyi Néplap*, **35**. 214. sz. 5.
- Lengyel András (1983): Radnóti Miklós ismeretlen önműve. *Tisztatáj*, **37**. 2. sz. 56–58.
- Lőrincz Sándor (1990): Nyolcvanán túl a katedrán. Értelmes élet – másokért. Dedikált kötetek Radnóti Miklóstól. *Somogyi Néplap*, **46**. 32. sz. 5.
- Mihályfalvi László (1993): Egy tanár emléke. *Somogyi Hírlap*, **4**. 53. sz. 11.
- Radnóti Miklós (2003): *Ikrek hava – Napló*, szerk. Ferencz Győző, Osiris, Budapest.
- Radnóti Miklós (2017): *Különben magyar költő vagyok. Radnóti Miklós levelezése I*. Sajtó alá rend.: Bíró-Balogh Tamás. Jaffa, Budapest.
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni (2014): *Napló. 1935–1946*. Sajtó alá rend.: Ferencz Győző és Nagy Zsejke. Jaffa, Budapest.
- Tóth István (1974): Izgalmas napok Radnóti Miklóssal. *Dunántúli Napló*, **31**. 308. sz. 5.
- Török Lehel (1969a): Egy párizsi képeslap. *Somogyi Néplap*, **25**. 255. sz. 7.
- Török Lehel (1969b): Radnóti magyaróráján. *Köznevelés*, **25**. 23. sz. 5–6.
- Török Lehel (1976): Egy tantestületben Radnóti Miklóssal. *Köznevelés*, **32**. 10. sz. 17.